

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Херсонський державний університет
Факультет бізнесу і права
Кафедра готельно-ресторанного та туристичного бізнесу

ОСОБЛИВОСТІ СЕРВІСНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ
АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ

Кваліфікаційна робота (проєкт)
на здобуття ступеня вищої освіти «бакалавр»

Виконала: здобувачка IV курсу 461 групи
спеціальності: ІЗ. Туризм та рекреація
освітньо-професійної програми «Туризм»
Воробкало Анна Олександрівна

Керівник: к. і. н., доц. Макієнко О.А.
Рецензент: Данів О. А., директор
ТОВ «Новелтревел»

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ.....	5
1.1. Сутність археологічного туризму: поняття, особливості, класифікація.....	5
1.2. Формати організації археологічного туризму.....	9
РОЗДІЛ 2. ОРГАНІЗАЦІЯ ОБСЛУГОВУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ТУРИЗМІ.....	18
2.1. Організації проживання та побутового обслуговування археологічних туристів.....	18
2.2. Практика дозвілєвого обслуговування археологічних туристів.....	24
РОЗДІЛ 3. ПРОЄКТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРУ.....	29
3.1. Розроблення маршруту та програми археологічного туру з елементами волонтерської участі.....	29
3.2. Оцінювання соціально-економічного ефекту археологічного туру.....	35
ВИСНОВКИ.....	43
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	45
ДОДАТКИ.....	49

ВСТУП

Актуальність теми перебачено трансформацією туризму від пасивного споглядання до активної взаємодії з культурною спадщиною. В умовах попиту на автентичні враження археологічний туризм дозволяє перетворити статичні наукові об'єкти на динамічні ресурси. Для України, зокрема на прикладі фортеці Тягинь, розробка ефективних сервісних моделей є критично важливою для збереження національної ідентичності та сталого розвитку територій.

Специфіка напряму вимагає особливого підходу до обслуговування, де наукова автентичність поєднується з безпекою та специфічною інфраструктурою (польові табори, мобільні модулі). Необхідність балансу між популяризацією пам'яток та захистом вразливих культурних шарів від антропогенного навантаження робить дослідження сервісних ланцюгів – від логістики до освітньої інтерпретації – надзвичайно своєчасним.

Обґрунтовані моделі сервісу дозволяють мінімізувати ризики для пам'яток, залучити інвестиції та зміцнити імідж України як держави з глибоким європейським корінням. Отже, дослідження сервісного забезпечення є ключовим кроком для інституціоналізації археологічного туризму як соціально відповідального та економічно ефективного сектора економіки.

Ступінь дослідження проблеми. Проблематика археологічного туризму стала предметом наукового аналізу як українських, так і зарубіжних дослідників у галузях археології, історії, географії та туризмознавства. Значний внесок у розроблення цієї тематики здійснили Ю. О. Карягін, З. І. Тимошенко, М. П. Кляп, Ф. Ф. Шандор, Т. Ю. Тихонова, Є. В. Кіреєнкова, В. Г. Герасименко, М. Мирош, О. Роїк, М. П. Мальська, О. О. Любіцева, О. В. Третьяков, А. А. Мазаракі, І. С. Винокур, Д. Я. Телегін, В. С. Пазенко, В. К. Федорченко, Д. В. Акимов, П. Курінний та інші вчені.

Мета дослідження – теоретичне обґрунтування та практичне розроблення моделі сервісного забезпечення археологічного туризму на прикладі фортеці Тягинь, що поєднує науково-охоронні вимоги із сучасними

стандартами обслуговування для створення конкурентоспроможного туристичного продукту.

Відповідно до поставленої мети можна запропонувати наступні **завдання:**

- подати характеристику археологічного туризму та його значення в сучасній практиці;
- розкрити механізми організації обслуговування в археологічному туризмі;
- провести проектування археологічного туру.

Об’єкт дослідження є процес сервісного обслуговування та організації інфраструктури в сегменті археологічного туризму.

Предмет дослідження є особливості сервісного забезпечення археологічного туризму.

Методи дослідження включають теоретичний аналіз та синтез, метод порівняння, графічний та табличний методи, логічний та системний аналізи тощо.

Практичне значення отриманих результатів. Отримані результати можуть бути використані для розробки стратегій розвитку археологічного туризму в окремих дестинаціях, формування відповідної продуктової пропозиції на ринку туристичних послуг.

Структура кваліфікаційної роботи. Робота складається зі змісту, вступу, основної частини (трьох розділів, поділених на підрозділи), висновків, списку використаних джерел та шести додатків. Загальний обсяг роботи становить 57 сторінок, список використаних джерел складає 37 найменувань.

РОЗДІЛ 1.

ХАРАКТЕРИСТИКА АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРИЗМУ ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ В СУЧАСНІЙ ПРАКТИЦІ

1.1. Сутність археологічного туризму: поняття, особливості, класифікація.

Поняття «археологічний туризм» варто розглядати в контексті сучасного тлумачення змісту туристичної діяльності як форми залучення споживача до співтворення туристичного продукту.

О. М. Шуплат [1] обґрунтовує необхідність розширення змісту поняття «туризму» шляхом включення до нього виробничого аспекту. На його думку, туризм слід розглядати не лише як процес подорожування, а й як сферу створення товарів і послуг у межах туристичного бізнесу. Саме дана виробнича складова формує пропозицію на світовому ринку туристичних послуг, яка у взаємодії з попитом забезпечує повноцінне функціонування та розвиток глобальної туристичної індустрії.

В. Ф. Кифяк [2, с. 68] трактує поняття «туризм» як різновид господарської діяльності, що полягає в обслуговуванні осіб, які тимчасово перебувають за межами свого постійного місця проживання. Він підкреслює, що суб'єкти туристичної сфери здійснюють діяльність на підприємницьких засадах, формуючи валову додану вартість через створення, просування та реалізацію туристичного продукту з метою задоволення потреб споживачів.

Подібну позицію висловлює Н. І. Моїсєєва [3], яка наголошує на виразній бізнесовій природі туризму, визначаючи його як окремий вид економічної діяльності. Дослідники акцентують увагу на значенні суб'єктів туристичного ринку, котрі забезпечують організацію подорожей і створення належних умов для їх здійснення. На відміну від самих туристів, такі суб'єкти зазвичай діють із комерційною метою, орієнтуючись на отримання прибутку від надання відповідних послуг.

Археологічний туризм вирізняється серед інших туристичних напрямів можливістю безпосередньої участі відвідувачів у польових дослідженнях. Для багатьох людей привабливою є перспектива на певний час зануритися в атмосферу експедиції та спробувати себе в ролі дослідника минулого, навіть якщо це потребує значних фінансових витрат.

У багатьох державах збереглися унікальні археологічні об'єкти й території, які залишаються недостатньо вивченими. Обмежене фінансування та нестача фахівців часто ускладнюють проведення повноцінних наукових досліджень. Залучення таких локацій до туристичних маршрутів може стати дієвим інструментом їх збереження, популяризації та подальшого розвитку.

Археологія як окрема галузь знань сформувалася приблизно півтора століття тому. Її особлива привабливість полягає у можливості реконструювати життя давно зниклих цивілізацій, відчувати атмосферу пошуку та відкриття. Водночас сучасна археологія розвивається не лише завдяки новим розкопкам, а й через удосконалення методів аналізу та інтерпретації знахідок, що дозволяє глибше осмислювати історичні процеси.

Рівень розвитку археологічного туризму в різних країнах є неоднаковим: у деяких регіонах він уже ефективно функціонує, в інших перебуває на етапі становлення або взагалі не отримав належного розвитку. В умовах зростання інтересу до історико-культурної спадщини особливо важливо демонструвати багатство минулого країн із багатовіковою історією. Водночас даний вид туризму не можна назвати масовим. Він не орієнтований на пасивний відпочинок і релакс, натомість передбачає активну участь у дослідницькому процесі, відвідування лекцій, спілкування з науковцями та однодумцями. Такі подорожі мають виразний пізнавальний характер, формують повагу до культурної спадщини та історії. Зазвичай вони приваблюють активних людей незалежно від віку чи статі – не лише фахівців у галузі історії чи археології, а й тих, хто прагне особисто доторкнутися до таємниць минулого [4, с. 319-320].

У науковій літературі відсутній уніфікований підхід до трактування поняття археологічного туризму, що пояснюється відносною новизною цього

напряму. Його зміст частково перетинається з іншими видами туристичної діяльності, зокрема культурно-пізнавальним, науковим, історичним, етнографічним, спелеотуризмом, а також релігійним туризмом. Тож доцільно проаналізувати наявні підходи до розуміння сутності археологічного туризму.

Так, українські дослідники М. П. Кляп та Ф. Ф. Шандор тлумачать археологічний туризм як вид туристичної діяльності, спрямований на відвідування територій, пов'язаних з археологічними пам'ятками та проведенням розкопок [5, с. 67-71]. Аналогічної позиції дотримуються Ю. О. Карягін, З. І. Тимошенко та інші автори, які визначають його як різновид туризму, орієнтований на ознайомлення з місцевостями, що мають археологічне значення та пов'язані з дослідницькими роботами [6, с. 78-81].

В іншому підході археологічний туризм розглядається як складова культурно-пізнавального туризму, що передбачає знайомство туристів із пам'ятками давніх культур і архітектури, наскельним мистецтвом, печерами, курганами, предметами матеріальної культури за участю фахового археолога та із проведенням тематичних лекцій [7, с. 231-233].

М. Л. Оленовський пропонує інше бачення, відносячи археологічний туризм до підвидів наукового туризму. На його думку, цей напрям передбачає залучення археологів-аматорів до польових досліджень під керівництвом кваліфікованих спеціалістів із забезпеченням супутніх послуг, зокрема проживання, харчування та організації дозвілля [8, с. 90-93].

Згідно зі ст. 2 Закону України «Про охорону археологічної спадщини» визначено класифікацію об'єктів археологічної спадщини (табл. 1.1) [9].

Таблиця 1.1

**Класифікація об'єктів археологічної спадщини
за Законом України «Про охорону археологічної спадщини»**

№	Категорія об'єктів	Характеристика / Приклади
1	2	3
1	Археологічні об'єкти	Культові споруди, залишки поселень і стоянок, укріплення, військові табори, виробничі комплекси, поля битв,

Продовження табл. 1.1

		поховання, кургани, городища, печери, наскельні зображення, рухомі знахідки під землею та водою
2	Історичні об'єкти	Будівлі, споруди, ансамблі, місця масових поховань, локації бойових дій, місця загибелі суден, пам'ятні місця, пов'язані з історичними подіями та видатними особами
3	Об'єкти монументального мистецтва	Самостійні твори мистецтва або інтегровані в архітектурні чи археологічні комплекси
4	Об'єкти архітектури	Автентичні будівлі та споруди певної епохи, стилю, культурної традиції або твори відомих архітекторів
5	Об'єкти містобудування	Історичні центри, квартали, площі, ансамблі зі збереженою планувальною структурою
6	Об'єкти садово-паркового мистецтва	Паркові комплекси у поєднанні з природними або створеними ландшафтами
7	Ландшафтні об'єкти	Природні території з історичною цінністю
8	Об'єкти науки й техніки	Унікальні промислові, інженерні, транспортні, видобувні споруди

Джерело: [9].

Низка дослідників, зокрема В. Б. Селевко, М. В. Фомін, В. Г. Герасименко, пропонують класифікувати археологічні пам'ятки за їх функціональним призначенням, виокремлюючи кілька основних груп (табл. 1.2) [10, с. 34-36; 11, с. 231-233].

Таблиця 1.2

Класифікація об'єктів археологічної спадщини за функціональним призначенням

№	Група	Приклади
1	2	3
1	Поховальні	Кургани, меморіальні комплекси, кенотафи, некрополі
2	Культові (ритуальні)	Храми, святилища, менгіри, дольмени, лабіринти, кромлехи
3	Побутові	Городища, стоянки
4	Поселенські	Печери, оборонні споруди, землеробські комплекси
5	Петрогліфи	Наскельні зображення (меморіальні, ритуальні, знакові)

Джерело: [10, с. 34-36; 11, с. 231-233].

Інші науковці – М. Мирош, О. Роїк, Ю. О. Карягін, З. І. Тимошенко, Т. О. Демура, Г. Б. Мунін, М. П. Мальська – пропонують класифікувати об'єкти

археологічної спадщини за іншими критеріями (табл. 1.3) [12, с. 54; 13, с. 87-91; 14, с. 78-81].

Таблиця 1.3

Класифікація археологічного туризму

Критерій	Вид	Характеристика
1	2	3
Класифікація за організацією показу		
Ступінь організації	Спеціально організовані	Музеї, виставки, експозиції (поглиблений огляд)
Ступінь організації	Неорганізовані	Панорами, перспективи, могильники (фонове сприйняття)
Класифікація за місцем перебування екскурсантів		
-	Інтер'єрні	Огляд усередині об'єкта
	Екстер'єрні	Огляд ззовні (зазвичай триваліший)
Різновиди археологічного туризму		
-	Підводний	Дослідження затонулих кораблів, споруд; потребує навичок занурення
	Спелеоархеологічний	Вивчення печер, наскельних зображень
	Біблійний	Дослідження пам'яток, пов'язаних із біблійними подіями; потребує спеціалізованих знань

Джерело: [12, с. 54; 13, с. 87-91; 14, с. 78-81].

Отже, археологічний туризм постає як специфічний напрям туристичної індустрії, що поєднує в собі ознаки наукового, пізнавального та активного відпочинку. Науковці розглядають його не лише як процес подорожування, а й як сферу економічної діяльності, спрямовану на створення доданої вартості через обслуговування аматорів-дослідників. Головною особливістю цього виду туризму є інтерактивність: відвідувачі мають змогу не тільки оглядати пам'ятки, а й брати участь у польових розкопках під керівництвом фахівців.

Класифікація об'єктів археологічного туризму є розгалуженою та охоплює широкий спектр локацій — від поховальних курганів і культових споруд до підводних залишків кораблів та спелеооб'єктів. Попри відсутність єдиного термінологічного підходу, дослідники виокремлюють такі його різновиди, як підводний, спелеоархеологічний та біблійний туризм, підкреслюючи його роль у популяризації та збереженні світової культурної спадщини.

1.2. Формати організації археологічного туризму.

Археологічний туризм у сучасному науковому дискурсі розглядається як різновид спадкового туризму, у межах якого археологічні пам'ятки виступають базовим ресурсом формування туристичного продукту та об'єктом спеціалізованого управління. Д. Дж. Тімоті, аналізуючи взаємодію археології та туризму, вводить поняття «*archaeotourism*» для позначення сфери, у якій археологічні дослідження, інтерпретація матеріальних залишків минулого та організація відвідування поєднуються в єдину систему. Учений наголошує, що археологічний туризм передбачає координацію діяльності науковців, менеджерів спадщини та туристів з метою забезпечення якісного досвіду відвідування на основі автентичних археологічних даних [30, с. 103].

У такій моделі управління археологічними ресурсами поєднується культурно-пізнавальна функція з економічними та соціальними аспектами розвитку території. Археологічна пам'ятка не розглядається як пасивний об'єкт огляду, а функціонує як складний культурний комплекс, що потребує регулювання туристичних потоків, впровадження систем безпеки та науково обґрунтованої інтерпретації. Тімоті підкреслює, що збереження автентичності та фізичної цілісності археологічних шарів є першочерговою умовою розвитку археологічного туризму, а туристична діяльність має інтегруватися у ширший контекст управління культурною спадщиною [1, с.103].

Археологічні пам'ятки формують основу спеціалізованого туристичного продукту, що орієнтується на культурно-пізнавальні потреби відвідувачів і водночас потребує професійного управління. К. Zanier у працях, присвячених археологічному туризму як окремому сегменту туристичної діяльності, розглядає археологічні об'єкти як комплексні туристичні ресурси, використання яких вимагає системного менеджменту [31, с.141]. Дослідниця підкреслює, що управління археологічними пам'ятками передбачає організацію інформаційного супроводу, формування маркетингової комунікації, розроблення інтерпретаційних стратегій та координацію взаємодії

між адміністрацією об'єкта і відвідувачами. У запропонованій концепції археологічна пам'ятка постає не лише носієм історико-культурної цінності, а й структурним елементом туристичної системи, у межах якої сервісні функції мають визначальне значення. К. Zanier обґрунтовує, що привабливість археологічних об'єктів залежить від якості інформаційних послуг, доступності пояснювальних матеріалів, наявності безпечних умов перебування та розвиненої інфраструктури. Сукупність зазначених складників становить зміст сервісного обслуговування в археологічному туризмі, що охоплює організацію доступу, забезпечення комфорту, навігацію територією та підтримання стандартів безпеки під час відвідування пам'ятки.

У загальному тематичному полі археологічного туризму автори виділяють низку форматів організації, серед яких (рис. 1.1):

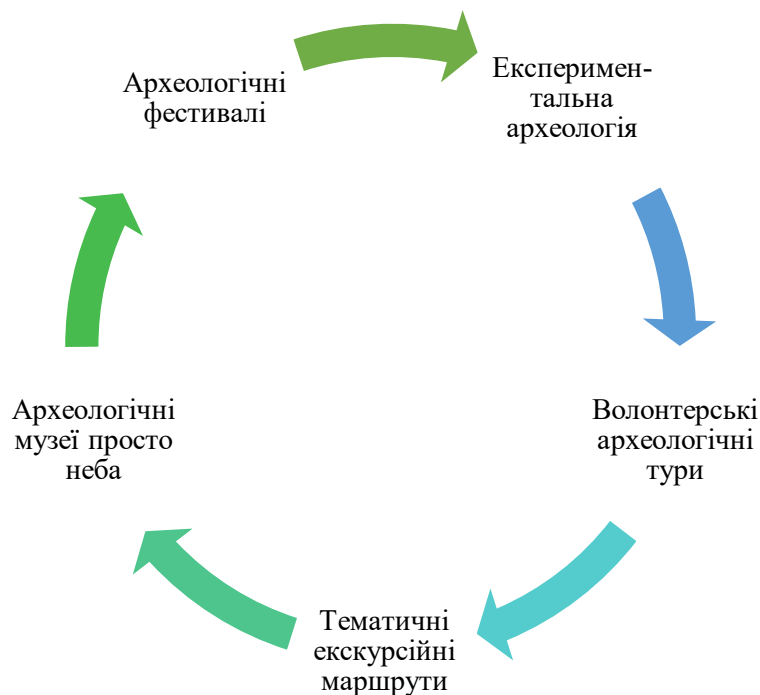

Рисунок 1.1 – Сучасні формати археологічного туризму

Джерело: розроблено автором.

Міжнародна асоціація *EXARC* описує археологічні музеї просто неба як інституції, які поєднують реконструкції житла, господарських споруд і виробничих об'єктів із результатами археологічних досліджень, забезпечуючи

«досвід проживання минулого» в реальному просторі. У публікаціях *EXARC* підкреслено, що головна функція таких музеїв – не лише показ артефактів, а й діяльнісне навчання через демонстрацію давніх ремесел, технологій та «живу» інтерпретацію [32].

Дослідження європейських практик, зокрема аналіз археологічного парку Цантен у Німеччині, показує, що археологічний музей просто неба поєднує наукову консервацію залишків стародавнього міста з масштабною інфраструктурою для відвідувачів: реконструйовані будівлі, експозиційні зони, освітні програми для школярів і туристів, інтерактивні майданчики для демонстрації ремесел [33].

Експериментальна археологія розглядається як окремий напрям археологічної науки, що сформувався на перетині теоретичного аналізу та практичного відтворення матеріальних об'єктів і технологічних процесів минулого. Історіографічно витoki такого підходу пов'язують із діяльністю німецького дослідника Андреаса Альберта Роде, який виготовив копію кам'яної сокири з метою перевірки гіпотези про її антропогенне походження. У цьому випадку реконструкція виступила інструментом верифікації припущення щодо способу виготовлення артефакту, а практичне відтворення стало способом наукового доказу [15, с. 167].

Визначальною ознакою експериментальної археології є застосування наукових методичних принципів проведення експерименту: формулювання гіпотези, відтворення умов, максимально наближених до історичних, фіксація результатів і можливість повторюваності досліду. Саме дотримання цих принципів відмежовує експериментальну археологію від декоративно-прикладної діяльності та комерційного виготовлення копій «під старовину». У прикладному мистецтві пріоритетом є естетичний або виробничий результат, тоді як у науковому експерименті – отримання нових знань про технологію, функцію або контекст використання археологічного об'єкта.

У межах археологічного туризму експериментальна археологія реалізується через:

- демонстраційні реконструкції технологій (ретушування кременю, виготовлення кераміки, бронзоливарні операції);
- майстер-класи з використанням автентичних або реконструйованих інструментів;
- навчальні програми для туристів і школярів;
- інтеграцію реконструкцій у простір археологічних парків і музеїв просто неба.

Сучасна практика демонструє зростання кількості реконструкційних ініціатив, у межах яких створюються копії стародавніх виробів, відтворюються ремесла, реконструюються архітектурні комплекси та моделюються історичні процеси. Частина таких проєктів реалізується на високому професійному рівні й спирається на археологічні прототипи, однак не завжди має дослідницьку мету. У зв'язку з цим актуалізується питання розмежування наукового експерименту та декоративно-прикладної реконструкції. Дискусійний характер цієї проблематики засвідчено проведенням спеціалізованих наукових конференцій, присвячених завданням, методам і межам експериментальної археології, у межах яких обговорювалися критерії науковості, методологічна коректність реконструкцій та ризики профанації археологічних знань [15, с. 167].

Тематичні екскурсійні маршрути становлять сучасний формат організації археологічного туризму, орієнтований на інтеграцію окремих пам'яток у структуровану просторово-змістову систему відвідування. У межах такого формату археологічна спадщина репрезентується не як сукупність ізольованих об'єктів, а як взаємопов'язаний культурний ландшафт, об'єднаний спільною історичною тематикою, хронологією або типологічними характеристиками. Маршрут виконує функцію інструмента систематизації матеріалу, що дозволяє вибудувати логіку сприйняття історичного процесу через послідовність локацій.

Дослідники Ф. Шандор та М. Кляп вважають, що тематичний туризм (подієвий туризм) – різновид туризму, основна мета якого присвячена якій-

небудь події. Унікальні тури, що поєднують в собі традиційний відпочинок та участь в найбільш видовищних заходах планети, поступово завойовують все більшу популярність. Подієвий туризм – це чудова атмосфера свята, індивідуальні умови відпочинку і незабутні враження. Головна особливість подієвого туризму – безліч яскравих неповторних моментів. Цільова аудиторія тематичного туризму – це забезпечені туристи з доходом вище середнього, а також кампанії, що складаються з декількох пар [16, с. 54].

Створення тематичних туристичних маршрутів становить значний крок у розвитку туризму. Маршрути не лише сприяють більш глибокому вивченню культурної та природної спадщини краю подорожуючими, але й активізують розвиток місцевої економіки. Такі вчені як В. М. Кифяк, В. Кравців, Ф. Шандор, М. Мальська, В. Мазур, В. Мацола, Н. Габчак та інші, присвятили свої наукові праці саме питанням розвитку туризму в Україні, серед яких чітко виокремлюється тематичний туризм [17, с. 43].

Європейська практика демонструє поширення маршрутів, присвячених римській, кельтській, слов'янській або середньовічній спадщині, де інтеграція об'єктів відбувається на основі спільного історичного наративу. Маршрут у такому контексті виконує одночасно інтерпретаційну, освітню та маркетингову функції, формуючи стійкий бренд регіону та стимулюючи повторні відвідування. Просторова послідовність локацій створює умови для глибшого занурення у контекст, а не лише для огляду окремих археологічних структур [34].

На рівні методології особливого значення набувають інтерпретаційні пункти – локації, де відвідувач отримує узагальнену інформацію про історико-культурний розвиток території, методи археологічних досліджень та взаємозв'язок об'єктів між собою. У разі організації маршруту, що охоплює, наприклад, групу скіфських курганів, систему давньоруських укріплень або лінію фортифікацій, кожна пам'ятка функціонує як складова ширшої історичної оповіді, що сприяє формуванню комплексного уявлення про минуле

та підвищує ефективність управління археологічними ресурсами в межах туристичної стратегії регіону.

У дослідженні «*Archaeologist for a Week: Voluntourism in Archaeology*» показано, що поєднання волонтерства й туризму в археології формує окремий сегмент «археологічного волонтуризму», де учасники беруть участь у розкопках, документації та консервації об'єктів під керівництвом професійних археологів. Аналіз волонтерських програм демонструє, що участь у польових роботах розглядається не лише як допомога експедиції, а й як форма неформальної освіти та інструмент залучення громадськості до охорони спадщини [35, с. 105]. Практика міжнародних програм з археологічного волонтерства, які пропонують участь у розкопках, реставраційних роботах, польовій документації, підтверджує наявність стабільного попиту з боку туристів на «досвід дослідження», а не тільки на огляд готових експозицій [36]. У документах ЮНЕСКО щодо ініціативи *World Heritage Volunteers* наголошено, що волонтерські проєкти у сфері спадщини сприяють одночасно й збереженню об'єктів, і формуванню у молоді компетенцій відповідального ставлення до культурного середовища [37].

Відповідно до Закону України «Про охорону культурної спадщини», об'єкти археології підлягають державній охороні як матеріальні свідчення історичного розвитку суспільства, що мають наукову, історичну й культурну цінність [9]. Археологічні пам'ятки України становлять системну частину національної культурної спадщини та репрезентують тривалий історичний розвиток території від доби енеоліту й бронзи до античності та середньовіччя. Територія держави характеризується високою концентрацією курганних комплексів, городищ, мегалітичних споруд і залишків античних міст-держав, що формують багат шаровий культурний ландшафт. Скіфські поховальні пам'ятки, зокрема Чортомлик, Товста Могила, Мельгунівський курган, засвідчують складну соціальну структуру кочових об'єднань та високий рівень ювелірного й художнього виробництва. Великі укріплені центри, серед яких Більське, Немирівське, Чорноліське та Шумське городища, відображають

розвиток оборонної архітектури та організації поселень раннього залізного віку. Античні міста Північного Причорномор'я Ольвія, Тіра інтегрували регіон у систему міжрегіональних торговельних і культурних зв'язків [18].

У туристичній практиці археологічні пам'ятки України функціонують у кількох основних організаційних форматах. До початку повномасштабної війни найбільш інституціоналізованою формою організації археологічного туризму в Україні залишалися археологічні заповідники та музеєфіковані комплекси під відкритим небом, у межах яких поєднувалися охоронний режим, системні наукові дослідження та екскурсійне обслуговування. Функціонування таких об'єктів здійснювалося на підставі затверджених положень про заповідники, режимів використання територій та програм розвитку, що передбачали консервацію культурного шару, моніторинг стану пам'яток і водночас організацію прийому відвідувачів. Національний історико-археологічний заповідник «Ольвія» та музеєфіковані об'єкти трипільської спадщини демонстрували модель інтеграції археологічної пам'ятки у туристичний простір через облаштування оглядових майданчиків, маркованих маршрутів, інформаційних стендів, створення експозиційних зон і регламентований доступ до ділянок розкопів [19].

Поширеним є маршрутний формат, у межах якого окремі пам'ятки об'єднуються в тематичні лінії за культурною чи хронологічною ознакою. У регіонах поширення скіфської спадщини формуються програми відвідування курганних комплексів Нижнього Подніпров'я; у лісостеповій зоні – маршрути городищ раннього залізного віку; у центральній Україні – туристичні програми трипільських поселень, зокрема Тальянок, що дозволяє структуровано подати історичний матеріал, поєднуючи транспортне, інформаційне й сервісне забезпечення в єдиний продукт [20, с. 56-61].

Окрему групу становить фестивально-реконструкційний формат, що поєднує археологічну спадщину з подієвим туризмом. На території городищ і укріплень організовуються заходи історичної реконструкції, які включають демонстрацію давніх ремесел, військових практик і елементів побуту. Подібні

події сприяють підвищенню впізнаваності пам'яток, однак потребують суворого дотримання охоронних норм, щоб уникнути фізичного впливу на культурний шар [21].

Освітньо-експедиційний формат реалізується через проведення археологічних практик, літніх шкіл і наукових таборів за участі студентів та волонтерів. У такій моделі поєднуються наукове дослідження й ознайомлення з методами польової археології, що сприяє формуванню науково орієнтованого туризму. Участь у польових роботах дозволяє краще усвідомити специфіку фіксації матеріалу, складність стратиграфічного аналізу та значення охорони пам'яток [22]. Археологічні пам'ятки України, представлені курганами, городищами, античними центрами та мегалітичними спорудами, становлять багатовимірний культурний ресурс. Організація їх використання в туристичній діяльності потребує поєднання наукового супроводу, нормативного захисту й розвиненої сервісної інфраструктури. Саме комплексний підхід дозволяє перетворити археологічні об'єкти на привабливі туристичні локації без порушення їх культурної та історичної цілісності.

Отже, організація сервісного обслуговування в археологічному туризмі передбачає поєднання науково обґрунтованої інтерпретації, нормативного захисту пам'яток і розвиненої інфраструктури прийому відвідувачів у межах інтегрованої моделі управління культурною спадщиною. Аналіз сучасних форматів – археологічних музеїв просто неба, експериментальної археології, тематичних маршрутів, подієвих практик і волонтерських програм, засвідчує, що ефективність археологічного туристичного продукту визначається не лише унікальністю об'єкта, а й якістю інформаційного супроводу, безпекою перебування, логістикою доступу та відповідністю інтерпретації науковим даним. Для фортеці Тягинь застосування комплексного підходу до сервісної організації дозволяє забезпечити збалансоване використання археологічного ресурсу, підвищити його туристичну привабливість та водночас гарантувати збереження культурного шару як першочергової умови сталого розвитку археологічного туризму.

РОЗДІЛ 2.

ОРГАНІЗАЦІЯ ОБСЛУГОВУВАННЯ В АРХЕОЛОГІЧНОМУ ТУРИЗМІ

2.1. Організації проживання та побутового обслуговування археологічних туристів.

Розглянемо організаційну модель обслуговування археологічних туристів на прикладі функціонування табору експедиції на пам'ятці національного значення «Фортеця Тягинь» (Херсонська обл.).

Фортеця Тягинь належить до унікального комплексу оборонних споруд, зведених наприкінці XIV – на початку XV ст. у період активної південної політики Великого князівства Литовського за правління князя Вітовта. Об'єкт є складовою фортифікаційної лінії вздовж північного узбережжя Чорного моря, що ознаменувала перехід до будівництва кам'яних укріплень замкового типу в регіоні. За планувальною структурою фортеця належить до трикутного Константинопольського типу, займає площу близько 0,73 га, тоді як загальна площа городища сягає 18 га. Зведення мурів із вапняку, наявність багатоярусної кутової вежі та архітектурного декору із сельджуцькими мотивами засвідчують синтез оборонної традиції Східної Європи з впливами чорноморського культурного простору.

Археологічні дослідження Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України у 2016–2021 рр. дозволили уточнити планування фортифікації, зафіксувати фрагменти південної та східної стін, залишки триярусної вежі та конструктивні елементи другого поверху, що свідчать про розвинену оборонну архітектуру об'єкта (дод. А-Г) [22].

Матеріальний комплекс знахідок демонструє стратегічну та торговельну роль Тягині як прикордонного пункту на перетині шляхів між Сходом і Заходом. Виявлені бомбарди XV ст., вапнякові гарматні ядра та арбалетні болти корелюють із військовими традиціями литовського війська, тоді як геральдична плита литовського походження підтверджує політичну

належність фортеці до сфери впливу Великого князівства Литовського. Нумізматичні знахідки польських денаріїв Владислава Варненчика та монет Сигізмунда I засвідчують контакти з Польщею, а джучидські монети з кафінською контрамаркою, полив'яний посуд типу сграфіто й фрагменти генуезької артилерії вказують на тісні економічні й культурні зв'язки з Кримом і генуезькими колоніями. Знахідка залізної булави XV ст., що могла виконувати функцію клейноду, підкреслює статусність об'єкта та його інтеграцію в політичні процеси регіону. Сукупність археологічних матеріалів визначає фортецю Тягинь як пам'ятку національного й міжнародного значення, яка потребує подальших досліджень, консервації та музеєфікації як складової спільної історико-культурної спадщини українського, литовського та кримськотатарського історичних просторів [22].

Організація проживання та побутового обслуговування археологічних туристів має специфічний характер, зумовлений локалізацією пам'яток у віддалених від урбанізованих центрів зонах, обмеженим рівнем інженерної інфраструктури та необхідністю дотримання охоронного режиму. На відміну від масових туристичних локацій, археологічні об'єкти часто розташовані поза межами населених пунктів або у сільській місцевості, що визначає особливості розміщення туристів, організації харчування, санітарно-побутових умов та логістичного забезпечення [23, с. 13-15].

Модель проживання археологічних туристів залежить від формату відвідування. У разі короткотривалих екскурсій або маршрутного туризму використовується наявна готельна інфраструктура найближчих міст або селищ, що забезпечує стандартний рівень комфорту відповідно до категорії засобу розміщення [24].

У такому випадку археологічний об'єкт виступає елементом програми перебування, а сервісна складова інтегрується у загальну туристичну інфраструктуру регіону. Важливими чинниками залишаються транспортна доступність пам'ятки, наявність маркованих під'їзних шляхів та організація трансферу.

У межах експедиційного або волонтерського формату застосовується польова модель проживання, що передбачає тимчасові табори з наметовим розміщенням або використання адаптованих приміщень поблизу об'єкта дослідження. Дотримання санітарно-гігієнічних вимог і вимог безпеки у польових умовах є обов'язковою складовою організації перебування, оскільки тривале проживання без належного побутового забезпечення негативно впливає на ефективність роботи й загальний туристичний досвід [25].

Харчування археологічних туристів організовується за двома основними моделями: централізованою та автономною. Централізована модель передбачає співпрацю з місцевими закладами громадського харчування або кейтеринговими службами. Автономна модель характерна для польових таборів і включає приготування їжі на місці з дотриманням санітарних норм і графіку роботи експедиції [26]. У сучасній практиці спостерігається тенденція до поєднання базового польового забезпечення з елементами локальної гастрономії, що дозволяє інтегрувати археологічний туризм у ширший культурний контекст території.

Побутове обслуговування охоплює також інформаційне забезпечення, навігацію територією пам'ятки, організацію зон відпочинку, доступ до медичної допомоги та інструктаж з техніки безпеки. Особливої уваги потребує регламентація перебування відвідувачів на ділянках розкопів, використання захисного спорядження, дотримання правил пересування культурним шаром. Належне інформування туристів щодо правил поведінки на об'єкті зменшує ризик пошкодження археологічного матеріалу та сприяє формуванню відповідального ставлення до спадщини.

У випадку фортеці Тягинь організація проживання й побутового обслуговування повинна враховувати ландшафтні особливості, кліматичні умови та рівень розвитку інфраструктури прилеглої території.

Модель організації проживання та побутового обслуговування археологічних туристів (на прикладі фортеці Тягинь) відображено у таблиці 2.1.

**Модель організації проживання та побутового обслуговування
археологічних туристів (на прикладі фортеці Тягинь)**

Компонент організації	Запропоноване рішення для фортеці Тягинь	Необхідні ресурси	Очікуваний результат
1	2	3	4
Формат розміщення	Комбінована модель: наметовий табір (волонтерські групи) + розміщення у садибах зеленого туризму/готелях найближчих населених пунктів	Наметове містечко, польові ліжка, тенти, угоди з місцевими власниками житла	Гнучкість розміщення, можливість прийому різних категорій туристів
Санітарно-гігієнічне забезпечення	Біотуалети, мобільні душові кабінки, пункт питної води, зона збору відходів	Оренда санітарних модулів, система вивезення сміття, резервуари для води	Дотримання санітарних норм та екологічної безпеки
Харчування	Польова кухня для учасників експедиції + кейтеринг із локальних закладів для туристичних груп	Польове обладнання, холодильні контейнери, договір із місцевими закладами	Раціональне забезпечення харчування з урахуванням графіка робіт
Інформаційне забезпечення	Інформаційний пункт на території об'єкта, стенди з правилами перебування, QR-навігація	Друкована продукція, мобільний інтернет, навігаційні знаки	Підвищення поінформованості та безпеки відвідувачів
Безпека перебування	Інструктаж перед відвідуванням розкопів, обмеження доступу до небезпечних зон, страхування учасників	Захисні каски, сигнальна стрічка, аптечка, відповідальний координатор	Мінімізація ризиків травмування та пошкодження культурного шару
Зона відпочинку	Облаштування навісів, лав, тіньових зон	Дерев'яні конструкції, мобільні меблі	Комфортне перебування під час тривалих екскурсій
Екологічний контроль	Сортування відходів, заборона відкритого вогню поза визначеними зонами	Контейнери для сортування, інструкції для учасників	Збереження природного ландшафту пам'ятки
Логістика	Організація трансферу з найближчого міста, маркування під'їзного шляху	Договір з перевізником, дорожні вказівники	Забезпечення доступності об'єкта

Джерело: розроблено автором.

Запропонована модель організації проживання та побутового обслуговування на території фортеці Тягинь підлягає оцінюванню з позицій відповідності чинному законодавству у сфері охорони культурної спадщини та туризму.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» визначає пам'ятки археології як об'єкти, що перебувають під особливим державним захистом, а будь-які роботи в межах їх території або охоронних зон допускаються лише за наявності погодження уповноважених органів. Господарська діяльність, здатна порушити культурний шар або змінити історичне середовище, заборонена [9]. З огляду на зазначене організація проживання, санітарних зон, пунктів харчування та встановлення тимчасових споруд має здійснюватися поза межами ділянок із зафіксованими археологічними напластуваннями або на територіях із визначеним режимом використання. Просторове зонування об'єкта на дослідницьку, екскурсійну та господарську частини дозволяє узгодити туристичну діяльність із вимогами охоронного законодавства та мінімізувати ризик пошкодження пам'ятки.

Економічне обґрунтування моделі передбачає структурування витрат за принципом постійних і змінних. До постійних витрат належать облаштування базової інфраструктури, інформаційних елементів, придбання захисного обладнання, страхування відповідальності організаторів. Змінні витрати формуються залежно від кількості учасників і включають харчування, транспортне забезпечення, водопостачання, санітарні послуги та поточне обслуговування території [27, с. 12].

Оцінювання ризиків є невід'ємною складовою запропонованої моделі. Для фортеці Тягинь необхідно враховувати кліматичні умови степової зони, сезонність польових робіт, можливість травматизму під час перебування на розкопах, а також екологічні наслідки інтенсивного відвідування території. Додатковий фактор становлять обмеження, пов'язані з воєнним станом, що впливають на логістику та режим доступу. Зниження ризиків забезпечується

встановленням регламенту перебування, проведенням обов'язкового інструктажу, медичним страхуванням учасників, погодженням заходів із місцевими органами влади та впровадженням чіткої системи контролю за пересуванням туристів у межах об'єкта.

Соціальний ефект реалізації моделі полягає у залученні місцевої громади до процесу обслуговування туристів. Використання послуг садиб зеленого туризму, співпраця з локальними постачальниками харчування та транспорту формують додаткові економічні можливості для населення. Археологічний туризм у такому контексті виступає інструментом диверсифікації доходів території та підвищення її інвестиційної привабливості. Поєднання наукової діяльності та туристичного обслуговування сприяє формуванню відповідального ставлення до пам'ятки та усвідомленню її культурної цінності.

Формування стандарту сервісної якості забезпечує системність управління об'єктом. До основних критеріїв належать безпека перебування, відповідність санітарним вимогам, доступність і наукова коректність інформації, екологічна відповідальність та дотримання режиму охорони пам'ятки. Впровадження таких критеріїв дозволяє здійснювати регулярний моніторинг рівня обслуговування та коригувати організаційні рішення відповідно до зміни туристичного попиту й нормативних вимог.

Таким чином, аналіз організації проживання та побутового обслуговування археологічних туристів на прикладі фортеці Тягинь засвідчує необхідність поєднання науково-охоронних вимог із раціонально вибудованою сервісною моделлю, адаптованою до польових умов і специфіки пам'ятки. Запропонована комбінована система розміщення, санітарного забезпечення, харчування, інформаційного супроводу та безпеки дозволяє забезпечити належний рівень комфорту без порушення режиму охорони культурної спадщини. Нормативна узгодженість, економічна структурованість витрат, управління ризиками та залучення місцевої громади формують основу сталого функціонування археологічного об'єкта як туристичної локації. Реалізація

такої моделі сприяє збереженню пам'ятки, підвищенню якості туристичного досвіду та інтеграції фортеці Тягинь у систему регіонального культурного туризму на засадах відповідальності та довгострокової ефективності.

2.2. Практика дозвілєвого обслуговування археологічних туристів.

Під час організації археологічного туризму на базі фортеці Тягинь доцільно насамперед звернутися до досвіду Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України, яка протягом шести років формувала навколо пам'ятки стійку дослідницько-туристичну інфраструктуру. Польові сезони об'єднали понад дві сотні волонтерів з різних регіонів України та Литви, створивши багатокомпонентну спільноту, де поєднувалися професійні археологи, студенти, вихованці краєзнавчих гуртків, митці, активісти громадських організацій. Життя у наметовому таборі, щоденна участь у розкопках, спілкування з науковцями, долучення до інтерпретації знахідок формували унікальний формат «польової школи», який одночасно виконував освітню, виховну й туристичну функції, адже такий формат суттєво розширює поняття археологічного туризму, перетворюючи його з пасивного споглядання на занурення у повноцінний дослідницький процес.

Південна Середньовічна експедиція продовжила довгу лінію археологічних досліджень Північного Причорномор'я часів незалежної України, до якої ввійшли Білгород-Дністровська (Аккерманська) фортеця, Очаків, Кінбурн. У 1997-2010 роках експедиція працювала у статусі міжнародної в межах проєктів Туреччини, Великої Британії, Фонду Макса фон Берчема (Швейцарія), що забезпечило високий стандарт дослідницьких методик, комплексне поєднання археології, архітектурознавства, історичної географії, батиметричних досліджень. Перенесення такого досвіду на Тягинь зробило фортецю не лише черговим об'єктом розкопок, а важливим вузлом міжнародної наукової та культурної співпраці, придатним для подальшої туристичної інтерпретації [28].

У 2017–2021 рр. організаційна модель експедиції у Тягині ґрунтувалася на широкому партнерстві з громадським сектором Херсонщини та закордонними інституціями. Ключовими суб'єктами виступали «Культурний центр Україна–Литва», ІРЦ «Правовий простір», Центр культурного розвитку «Тотем», Благодійний фонд «Маріам», за підтримки Почесного консула Литовської Республіки у Херсонській області Віктора Попова та благодійного фонду Романа Романова (Запоріжжя). Активна участь гуртка «Історичне краєзнавство» КЗ «Центр туризму» Запорізької обласної ради забезпечувала сталий приплив молодих учасників, для яких перебування у таборі виконувало функцію профорієнтації та неформальної освіти. Мережа партнерів створила багаторівневу систему підтримки – від фінансування й логістики до інформаційного супроводу та культурного програмування, що безпосередньо формує сервісну «оболонку» майбутнього археологічного туру [28].

Польові сезони 2016-2021 рр. демонструють поетапне ускладнення дослідницьких завдань і відповідне зростання організаційних потреб. На стартовому етапі 2016 р. основна увага приділялася виявленню специфіки багатошарового культурного горизонту городища поблизу села Тягинка, фіксації залишків забудови від доби бронзи до пізнього середньовіччя – ранньомодерного часу, ідентифікації матеріалів, пов'язаних з джучидським містом та пізнішим етапом розвитку Великого князівства Литовського. Вже у 2017 році розкопки на двох ділянках – продовженні попереднього сектору й на найвищій частині городища, ймовірному місці культової споруди джучидського періоду – дали змогу локалізувати матеріальні свідчення присутності литовських чиновників (хрестоподібні накладки на гаманці, типові для Литви XIV–XVI ст.), а також арбалетні болти й монети з кафінською контрамаркою, що фіксують торгові й політичні контакти з Генуєю. Для археологічного туриста така стратиграфічна й культурна «багатошаровість» створює підґрунтя для побудови насиченого наративу екскурсії [28].

У 2018 р. спектр робіт суттєво розширився за рахунок батиметричних обстежень прилеглої частини Дніпра та річки Тягинки, аерофотозйомки,

детального топографічного картування. Археологи встановили реальну площу городища й фортеці, систему оборонних споруд, що виявили генетичний зв'язок з традиціями Київської Русі та водночас належать до загальноєвропейського типу, поширеного від Балтії до Північного Причорномор'я. Відкриття ділянки південної стіни з контрфорсами, залишків монументальної будівлі (ймовірної митниці), виявлення контурів фортеці часів Вітовта й пізнішої фортеці Менглі Гірея 1492 року дозволило сформувати цілісне уявлення про фортифікаційний комплекс. На рівні сервісної організації це вимагає від гідів й приймаючої сторони розробки різнорівневих маршрутів – від оглядових стежок до спеціалізованих тематичних турів, орієнтованих на фортифікаційну архітектуру, нумізматику, історію міжнародної торгівлі [28].

У наступні сезони (2019–2020 роки) експедиція зосередилася на розчищенні зовнішньої стіни, кутових башт та внутрішніх приміщень фортеці. Докладно досліджена кутова кам'яна вежа з фризом, декорованим у сельджуцькому стилі, аналогії якого простежуються на пам'ятках Криму; зафіксовано дерев'яні лаги з фрагментами залізної бомбарди, польську монету Владислава Варненчика, татарську монету, численні керамічні фрагменти. Знахідки розширюють спектр можливих інтерпретацій під час екскурсій – від історії військової техніки та озброєння до аналізу художнього декору у міжкультурному пограниччі. Для туристичної моделі важливо, що значна частина матеріалів передана до музеїв Берислава й Тягинки, тобто формується подвійний простір відвідування *in situ* (на розкопах) і в музейних експозиціях [28].

Польовий сезон 2021 р. позначився відкриттям частини східної стіни фортеці та залишків монументальної будівлі з фрагментами декоративного оздоблення, а також знахідкою плити з литовською геральдикой та залізної булави як символу влади. Науковий висновок про прогрес оборонного зодчества у руслі загальноєвропейських тенденцій та про безперервність населення, доповненого будівельниками різних етнічних груп і загонами вільного воїнства Вітовта, відкриває для археологічного туризму можливість

подання Тягині як місця формування південної гілки українського козацтва. Для організації сервісу така інтерпретація означає потребу у розробці тематичних програм, що поєднують археологію, історію козацтва, литовсько-українські взаємини, історію тюркських народів.

Важливим індикатором сформованої моделі служить широкий перелік учасників експедиції, художників благодійного пленеру та донорів – від представників Європейського парламенту, литовських міністерств, українських громадських організацій до місцевих фермерів, підприємців, медійників. Склад відображає багатоканальний характер підтримки: міжнародні грантові й дипломатичні структури забезпечували легітимність і видимість проєкту, місцевий бізнес – матеріально-побутову базу табору, громадський сектор – сталу комунікацію з громадами та формування позитивного іміджу пам'ятки. Для майбутнього археологічного туру подібна конфігурація партнерств може виступати інституційною основою сервісного ланцюга: від організації логістики й розміщення до інформаційної кампанії та продажу тематичних сувенірів [28].

Участь художників у благодійному пленері, дизайнерів у розробленні логотипу експедиції, фотографів, які документували процес розкопок, архітекторів і реставраторів, що працювали з кресленнями й консервацією конструкцій фортеці, трансформувала табір у своєрідний культурний кластер. Для археологічного туриста подібний простір означає доступ до різних каналів інтерпретації спадщини – наукового, мистецького, освітнього, громадського. З погляду організації сервісу йдеться про розширення стандартного пакета послуг за рахунок лекцій, майстер-класів, виставок просто неба, участі у благодійних акціях на підтримку досліджень. Додаткове значення має інформаційна платформа проєкту «Фортеця Тягинь – форпост європейської історії українського Півдня», реалізована за підтримки USAID та організації Rast, яка забезпечує стале онлайн-представлення об'єкта й створює візуально-наративну основу для промоції археологічного туризму [29].

Практика сервісного обслуговування учасників Південної Середньовічної експедиції у фортеці Тягинь відображена у дод. Г.

Таким чином, досвід Південної Середньовічної експедиції у Тягині демонструє, як навколо фортифікаційної пам'ятки формується складна система взаємодії наукових інституцій, громадських організацій, міжнародних партнерів, місцевого самоврядування, бізнесу та волонтерських спільнот. На рівні сервісної організації археологічного туризму такий досвід задає орієнтири щодо структурування табору, розподілу функцій між учасниками, побудови освітньої й культурної програми, підтримки безпекових та етичних стандартів поведінки з пам'яткою. Подальший аналіз практики проживання й побутового обслуговування археологічних туристів може спиратися на окреслену модель, адаптуючи напрацьовані механізми до умов воєнного стану та сучасних вимог сталого туризму.

РОЗДІЛ 3.

ПРОЄКТУВАННЯ АРХЕОЛОГІЧНОГО ТУРУ

3.1. Розроблення маршруту та програми археологічного туру з елементами волонтерської участі.

Проектування археологічного туру на базі фортеці Тягинь ґрунтується на поєднанні науково-пізнавального, експедиційного та волонтерського форматів. Модель передбачає інтеграцію учасників у контрольований дослідницький процес під керівництвом фахівців, без порушення режиму охорони пам'ятки та без втручання у стратиграфію розкопів. Програма маршруту орієнтована на малі групи (10–15 осіб), що забезпечує безпеку, якість інструктажу та індивідуалізацію освітнього компоненту.

Концептуально тур позиціонується як польова школа археології короткострокового типу (3–5 днів), у межах якої учасники ознайомлюються з історією фортеці Тягинь, методикою археологічних досліджень, принципами фіксації матеріалів, основами консервації знахідок та інтерпретацією фортифікаційної архітектури XIV–XV ст.

Важливою складовою є волонтерська участь у допоміжних роботах: очищення поверхні, просіювання ґрунту, маркування знахідок, упорядкування табору, підготовка інформаційних матеріалів. Усі дії виконуються виключно після інструктажу та під контролем наукових керівників.

Цільова аудиторія туру:

- студенти історичних, археологічних, культурологічних спеціальностей;
- учасники молодіжних програм і краєзнавчих гуртків;
- іноземні учасники програм культурного обміну;
- зацікавлені туристи віком 18+ із базовою фізичною підготовкою.

Тривалість: 4 дні / 3 ночі.

Формат: наметовий табір з елементами польового проживання.
Період проведення: травень–вересень (польовий сезон).

Перший день туру розпочинається з організованого прибуття учасників до визначеного логістичного пункту збору з подальшим трансфером до території Тягинської громади.

Уже під час переїзду координатор програми здійснює вступний брифінг, у межах якого окреслюється історичне значення фортеці Тягинь, її місце в системі південного прикордоння Великого князівства Литовського, а також специфіка польових умов перебування.

Після прибуття здійснюється розміщення у наметовому таборі, розподіл учасників за секторами проживання, ознайомлення з режимом функціонування табору, графіком харчування, санітарними зонами та правилами внутрішнього розпорядку. Окремо проводиться обов'язковий інструктаж з техніки безпеки, що включає вимоги до перебування на території археологічної пам'ятки, заборону самовільного втручання у культурні шари, правила поводження з інструментом, алгоритм дій у разі виявлення знахідок та порядок повідомлення керівника розкопу.

Після обіду відбувається розгорнута лекція, присвячена історії функціонування фортеці у XIV–XV ст., її ролі у контролі торговельних шляхів між Причорномор'ям і Центральною Європою, а також результатам археологічних досліджень 2016–2021 рр.

Оглядова екскурсія територією городища та залишками фортифікацій дозволяє учасникам просторово локалізувати ключові об'єкти: лінії оборонних стін, кутові башти, ділянки розкопів, зони попередніх відкриттів.

Вечірня дискусія у таборі має аналітичний характер: обговорюються археологічні знахідки, міжнародні зв'язки пам'ятки, інституційна роль Інституту археології НАН України, а також питання збереження та музеєфікації об'єкта.

Другий день повністю присвячений практичному ознайомленню з методикою польових досліджень.

Ранковий інструктаж конкретизує розподіл обов'язків і наголошує на дотриманні наукових стандартів. Учасники залучаються до допоміжних робіт, що не передбачають порушення стратиграфії: просіювання ґрунту, очищення поверхні розкопу від рослинності, первинне сортування підйомного матеріалу під наглядом фахівців. Демонструється принцип стратиграфічного методу, способи фіксації горизонтів, ведення польового щоденника, креслення профілів та використання масштабних сіток.

Окрема частина дня присвячена роботі з матеріалами попередніх сезонів: учасники знайомляться з керамічними фрагментами, нумізматичними знахідками, елементами озброєння, отримуючи пояснення щодо їх хронології та культурної належності.

Після завершення польового блоку проводиться тематичний міні-семінар, у межах якого аналізуються контакти регіону з Литвою, Кримом, Польщею та степовими політичними утвореннями.

Вечірня програма включає презентацію фотоархіву експедиції, демонстрацію процесу документування розкопок і обговорення етичних аспектів популяризації археологічної спадщини.

Третій день спрямований на інтерпретаційний та культурно-комунікаційний вимір туру.

Після короткого інструктажу учасники продовжують волонтерську допомогу у межах дозволених робіт, після чого беруть участь у майстер-класі з археологічного малюнку або польової фотографії, де опановують базові принципи фіксації матеріалів.

Тематична екскурсія зосереджується на аналізі оборонної архітектури та військової техніки XIV–XV ст., зокрема на конструкції стін, башт, контрфорсів, використанні каменю та вапнякового розчину, а також на інтерпретації знахідок, пов'язаних із озброєнням.

Важливим компонентом стає зустріч із представниками громади або місцевими краєзнавцями, що дозволяє розглянути пам'ятку в контексті сучасної локальної ідентичності та економічного розвитку території.

Завершується день колективним обговоренням перспектив музеєфікації фортеці, можливостей створення стаціонарної інфраструктури для відвідувачів та ролі археологічного туризму у відновленні регіону.

Четвертий день має підсумковий характер і спрямований на інтеграцію отриманих знань.

Проводиться узагальнююча лекція, присвячена міжнародним зв'язкам Тягині, її ролі у формуванні південного прикордонного простору Великого князівства Литовського та значенню фортеці для історії українського Півдня.

Після завершальної рефлексії вручаються сертифікати участі у волонтерській археологічній програмі, здійснюється згортання табору з дотриманням екологічних стандартів, організовується трансфер до обласного центру (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

**Програма археологічного туру з елементами волонтерської участі
(фортеця Тягинь, 4 дні)**

День	Зміст програми	Основні види діяльності	Освітній результат	Відповідальні особи / інституції
1	2	3	4	5
1	Інституційне введення та історичне занурення	Трансфер до Тягинської громади; розміщення у польовому таборі; інструктаж з техніки безпеки; лекція про історію фортеці; оглядова екскурсія городищем і фортифікаціями; вечірня дискусія щодо результатів досліджень 2016–2021 рр.	Формування історичного контексту; розуміння режиму охорони пам'ятки; первинна орієнтація у просторі об'єкта	Керівник експедиції, координатор туру, представник громади
2	Практичне ознайомлення з польовою археологією	Ранковий інструктаж; участь у допоміжних польових роботах (просіювання ґрунту, очищення поверхні); демонстрація стратиграфії та методики фіксації; аналіз нумізматичних і керамічних матеріалів; тематичний семінар; презентація фотоархіву	Набуття базових навичок польової роботи; розуміння принципів стратиграфії та фіксації матеріалу; усвідомлення міжкультурних контактів регіону	Наукові співробітники, відповідальний за сектор розкопу
3	Інтерпретація матеріалу та культурна взаємодія	Продовження волонтерської допомоги; майстер-клас з археологічного малюнку або польової фотографії; екскурсія з аналізом оборонної архітектури XIV–XV ст.; зустріч із	Поглиблення знань про фортифікаційну архітектуру; розвиток навичок інтерпретації; усвідомлення ролі	Науковий керівник, запрошені експерти, представники ТГ

		громадою; обговорення перспектив музеїфікації	громади у збереженні спадщини	
4	Підсумковий етап та інтеграція результатів	Узагальнююча лекція про міжнародні зв'язки Тягині; колективна рефлексія; вручення сертифікатів; згорання табору; трансфер	Систематизація отриманих знань; оцінка досвіду волонтерської участі; формування мотивації до подальшої участі у програмах охорони спадщини	Керівник програми, координатор туру

Джерело: розроблено автором.

Погодинна програма археологічного туру з елементами волонтерської участі (фортеця Тягинь, 4 дні) відображена у додатку Д.

Структура волонтерського компоненту археологічного туру на базі фортеці Тягинь вибудовується як регламентована система залучення учасників до допоміжної діяльності, що поєднує освітній ефект із реальним внеском у забезпечення польових досліджень. Волонтерство у межах археологічної програми не ототожнюється з самостійним проведенням розкопок. Участь передбачає виконання чітко визначених функцій під керівництвом фахівців Інституту археології та відповідального координатора туру, з обов'язковим дотриманням норм законодавства у сфері охорони культурної спадщини та польової методики.

Перший напрям залучення охоплює допоміжні польові роботи, що не пов'язані з безпосереднім втручанням у стратиграфію культурного шару. Йдеться про просіювання ґрунту з уже знятих горизонтів, очищення відкритих поверхонь від рослинності, підготовку інструменту, перенесення матеріалів, облаштування захисних укриттів над розкопами, а такі види діяльності мають подвійну функцію: з одного боку, вони розвантажують науковий персонал від технічних операцій, з іншого – формують у волонтерів розуміння трудомісткості археологічної праці та значення кожного етапу дослідження. Усі операції виконуються після попереднього інструктажу та лише у

присутності керівника сектору розкопу, що гарантує контроль якості та збереження наукової інформації.

Другий структурний блок пов'язаний із первинною обробкою матеріалів. Після вилучення знахідок з розкопу вони проходять етап очищення, сортування, маркування та пакування. Волонтери можуть залучатися до промивання керамічних фрагментів, підготовки пакетів для зберігання, нанесення інвентарних номерів відповідно до встановленої системи обліку, ведення допоміжних відомостей під диктовку наукового співробітника. Особлива увага приділяється дотриманню правил маркування та недопущенню самотійної атрибуції предметів, що дозволяє учасникам оволодіти базовими навичками музейної та археологічної документації, водночас зберігаючи наукову відповідальність за кінцеві висновки за фахівцями.

Третій напрям має інформаційно-комунікаційний характер. Волонтери можуть долучатися до підготовки коротких описів для тимчасових інформаційних стендів, допомагати в організації відкритих лекцій, брати участь у фото- та відеофіксації процесу досліджень за погодженням із керівництвом експедиції. Залучення до такого виду роботи формує розуміння важливості популяризації археологічної спадщини, розвитку публічної історії та комунікації з громадою. Усі матеріали проходять обов'язкове погодження з науковим керівником, що унеможливорює поширення неточної або неперевіреної інформації.

Четвертий компонент стосується забезпечення життєдіяльності польового табору та екологічного впорядкування території. Волонтерська участь передбачає чергування на кухні, підтримку санітарного стану табору, організацію місць для збору відходів, дотримання принципів мінімального втручання у природне середовище і відповідає концепції сталого туризму, у межах якої археологічний об'єкт розглядається як частина ширшого ландшафтного комплексу. Важливо, що завершення кожного туру супроводжується повним відновленням території табору до початкового стану.

Окремою складовою структури виступає освітньо-рефлексивний елемент. Наприкінці кожного дня передбачається коротке підбиття підсумків виконаних робіт, обговорення складнощів, аналіз допущених помилок та пояснення їх наукового значення, а така практика сприяє усвідомленню відповідальності за збереження культурної спадщини та формує досвід командної взаємодії. Підсумкове оцінювання участі волонтерів здійснюється керівником програми з урахуванням дисципліни, дотримання інструкцій та якості виконаних завдань.

Структура волонтерського компоненту археологічного туру відображена у таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

Структура волонтерського компоненту археологічного туру

Напрямок залучення	Зміст робіт	Обмеження та вимоги	Контроль якості
1	2	3	4
Польова допомога	Просіювання ґрунту, очищення поверхні розкопу, підготовка інструментів	Заборона втручання у культурний шар; виконання лише під наглядом фахівця	Постійний нагляд керівника сектору
Обробка матеріалів	Первинне сортування кераміки, маркування пакетів, допомога у фотофіксації	Дотримання правил маркування; заборона самостійної атрибуції	Перевірка науковим співробітником
Інформаційна підтримка	Підготовка коротких описів для стендів, допомога в організації освітніх заходів	Узгодження текстів із науковим керівником	Рецензування матеріалів
Екологічне впорядкування	Прибирання території, підтримка санітарного стану табору	Дотримання природоохоронних норм	Контроль координатора табору

Джерело: розроблено автором.

У структурному вимірі волонтерський компонент археологічного туру виконує не лише допоміжну, а й соціально-виховну функцію. Він формує модель співучасті у збереженні пам'ятки, розширює коло зацікавлених осіб,

сприяє популяризації наукових досліджень та підсилює партнерство між науковою інституцією і місцевою громадою. Організація волонтерства дозволяє забезпечити баланс між освітньою активністю туристів і непорушністю археологічного об'єкта, що є ключовою умовою функціонування відповідального археологічного туризму.

3.2. Оцінювання соціально-економічного ефекту археологічного туру.

У межах розробленого чотириденного археологічного туру з елементами волонтерської участі на базі фортеці Тягинь здійснено розрахунок собівартості туристичного продукту, визначено кінцеву ціну реалізації та обчислено точку беззбитковості. Розрахунок проведено для групи у кількості 15 осіб (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

Розрахунок вартості археологічного туру (фортеця Тягинь, 4 дні)

№ з/п	Послуга	Вартість за одиницю, грн	Кількість	Загальна вартість, грн
1	2	3	4	5
1	Організація польового проживання (наметовий табір, 3 ночі)	900	15	13 500
2	Харчування (3 дні)	1 100	15	16 500
3	Транспортні послуги (трансфер групи)	8 000	1	8 000
4	Освітньо-екскурсійний супровід	250	15	3 750
5	Майстер-класи та польові матеріали	200	15	3 000
6	Страховання	50	15	750
7	Послуги керівника групи	4 000	1	4 000
8	Організаційні витрати та резерв	100	15	1 500
9	Загальна собівартість туру			51 000
10	Операційний прибуток туроператора (900 грн × 15 осіб)			13 500
11	Загальна вартість туру (на групу)			64 500
12	Загальна вартість туру (на особу)		15	4 300

Джерело: розроблено автором.

У структурі витрат археологічного туру до постійних віднесено транспортні послуги та оплату праці керівника групи:

Постійні витрати = 8 000 + 4 000 = 12 000 грн.

Змінні витрати на одну особу включають:

польове проживання – 900 грн;

харчування – 1 100 грн;

освітньо-екскурсійний супровід – 250 грн;

майстер-класи та матеріали – 200 грн;

страхування – 50 грн;

організаційні витрати – 100 грн.

Змінні витрати на одну особу = 2 600 грн.

Ціна туру на одну особу становить 4 300 грн.

Тоді точка беззбитковості:

$TБ = 12\,000 / (4\,300 - 2\,600) = 12\,000 / 1\,700 = 8$ осіб.

Отже, точка беззбитковості досягається за умови формування групи щонайменше з восьми учасників. За повної групи у 15 осіб тур генерує стійкий операційний прибуток і забезпечує додатковий резерв фінансової стійкості на випадок часткового недозавантаження.

Проведені розрахунки свідчать про економічну доцільність реалізації археологічного туру на базі фортеці Тягинь. Структура собівартості сформована з урахуванням реальних витрат на організацію польового табору, харчування, транспорт, страхування та освітній супровід. Включення планового прибутку на рівні 10 % забезпечує рентабельність без суттєвого завищення ціни, що зберігає конкурентоспроможність продукту у сегменті внутрішнього культурно-пізнавального туризму.

Розрахована точка беззбитковості на рівні 7 осіб створює фінансовий резерв стійкості. Різниця між фактичною місткістю групи та мінімально необхідною кількістю учасників формує запас операційної безпеки, що знижує ризики збитковості у випадку часткового недозавантаження. Таким чином, запропонований археологічний тур характеризується збалансованою

структурою витрат, достатнім рівнем маржинального доходу та економічною ефективністю реалізації.

У межах оцінювання соціально-економічного ефекту археологічного туру на базі фортеці Тягинь проведено SWOT-аналіз, який дозволяє систематизувати внутрішні характеристики туристичного продукту та визначити зовнішні чинники, що впливають на його реалізацію.

Матриця SWOT археологічного туру відображена у таблиці 3.4.

Таблиця 3.4

Матриця SWOT археологічного туру

Позитивний вплив	Негативний вплив
Strengths (Сильні сторони)	Weaknesses (Слабкі сторони)
1. Унікальна історико-археологічна локація з міжнародним контекстом (Литва, Причорномор'я). 2. Поєднання наукового, освітнього та волонтерського форматів. 3. Невисока точка беззбитковості та фінансова стійкість продукту. 4. Партнерство з науковими установами та громадськими організаціями. 5. Соціальна значущість проєкту та підтримка громади.	1. Обмежена туристична інфраструктура в безпосередній близькості до пам'ятки. 2. Наметовий формат проживання не підходить для всіх категорій туристів. 3. Обмежена місткість групи (15 осіб) з огляду на наукові вимоги. 4. Сезонність проведення (польовий період травень–вересень). 5. Необхідність постійного наукового супроводу.
Позитивний вплив	Негативний вплив
Opportunities (Можливості)	Threats (Загрози)
1. Зростання інтересу до відповідального та освітнього туризму. 2. Розвиток внутрішнього культурного туризму. 3. Залучення міжнародних грантових програм та культурної дипломатії. 4. Розширення програми до форматів шкільних, студентських або міжнародних змін. 5. Формування бренду Тягині як археологічного центру Півдня України.	1. Нестабільна безпекова ситуація в регіоні. 2. Погіршення економічної ситуації та зниження платоспроможності населення. 3. Зростання цін на транспорт та матеріальні ресурси. 4. Можливі природні або кліматичні обмеження у польовий період. 5. Конкуренція з боку інших культурно-пізнавальних турів.

Джерело: розроблено автором.

Сильні сторони археологічного туру полягають у його науковій обґрунтованості та унікальному історичному контексті. Фортеця Тягинь виступає не лише локальною пам'яткою, а об'єктом міжнародного значення, пов'язаним із історією Великого князівства Литовського, торгівельними

шляхами Причорномор'я та формуванням прикордонного культурного простору. Поєднання дослідницького процесу з волонтерською участю створює додану соціальну вартість, що підсилює освітній та виховний ефект. Невисока точка беззбитковості знижує фінансові ризики й забезпечує стабільність реалізації.

Слабкі сторони зумовлені інфраструктурними обмеженнями та сезонністю. Польовий формат передбачає наметове проживання, що звужує цільову аудиторію та вимагає відповідної фізичної підготовки учасників. Обмежена місткість групи продиктована вимогами охорони пам'ятки та наукової методики, що не дозволяє масштабувати продукт без втрати якості. Сезонність проведення зменшує період активної реалізації.

Можливості розвитку пов'язані з підвищеним інтересом до внутрішнього культурного туризму та формуванням попиту на змістовні освітні програми. Археологічний тур може інтегруватися у ширші регіональні маршрути, залучати грантові кошти, розвивати міжнародне партнерство та позиціонувати Тягинь як центр археологічного досвіду Півдня України. Водночас існують загрози, пов'язані з макроекономічними чинниками, безпековими ризиками та нестабільністю ринку туристичних послуг.

З урахуванням проведеного SWOT-аналізу археологічний тур демонструє значний потенціал соціально-економічного розвитку за умови системної підтримки з боку громади, наукових інституцій і партнерських організацій. Стратегічне управління сильними сторонами та використання можливостей дозволяє мінімізувати вплив загроз і сформувати стійкий туристичний продукт із довгостроковою перспективою.

Для оцінювання соціально-економічного ефекту археологічного туру на базі фортеці Тягинь прийнято узагальнені сформовані параметри і кількість учасників у групі – 15 осіб;

- кінцева ціна пакета на одну особу – 4 300 грн;
- собівартість пакета на одну особу – 3 400 грн;
- операційний прибуток з однієї особи – 900 грн;

- середні додаткові витрати одного туриста у громаді поза пакетом (сувеніри, додаткове харчування, дрібні покупки) – 700 грн.

Розрахунок економічних показників одного археологічного туру (фортеця Тягинь) відображено у таблиці 3.5.

Таблиця 3.5

Розрахунок економічних показників археологічного туру

№	Показник	Формула розрахунку	Результат, грн
1	2	3	4
1	Виручка туроператора (R_1)	$4\,300 \times 15$	64 500
2	Собівартість туру (C_1)	$3\,400 \times 15$	51 000
3	Операційний прибуток (P_1)	$R_1 - C_1 = 64\,500 - 51\,000$	13 500
4	Додаткові витрати туристів у громаді (D_1)	700×15	10 500
5	Сукупний економічний оборот у громаді (E_1)	$R_1 + D_1 = 64\,500 + 10\,500$	75 000

Джерело: розроблено автором.

Примітка. Розрахунок здійснено для групи у 15 осіб за умови сталої структури витрат та незмінної ціни туристичного пакета.

Отримані показники демонструють, що один археологічний тур формує 64 500 грн прямої виручки туроператора та 10 500 грн додаткових витрат учасників у межах громади, що забезпечує загальний економічний оборот 75 000 грн за одну реалізацію програми. Операційний прибуток з одного туру становить 13 500 грн, що підтверджує фінансову доцільність продукту вже на рівні одиничної реалізації.

Розглядаються три сценарії розвитку проєкту: мінімальний – 2 тури за сезон; базовий – 4 тури за сезон; оптимістичний – 8 турів за сезон (табл. 3.6; 3.7).

Таблиця 3.6

Модель розрахунку фінансових і соціальних показників археологічного туру (фортеця Тягинь)

№	Показник	Позначення	Формула розрахунку	Одиниця виміру
1	2	3	4	5

1	Кількість турів за сезон	k	Задається умовами сценарію	од.
2	Загальна кількість учасників	N	$15 \times k$	осіб
3	Виручка туроператора	R	$R_1 \times k$	грн
4	Операційний прибуток	P	$P_1 \times k$	грн
5	Додаткові витрати туристів у громаді	D	$D_1 \times k$	грн
6	Сукупний економічний оборот у громаді	E	$E_1 \times k$	грн
7	Волонтерські людино-дні	L	$15 \times 2 \times k$	людино-дні
8	Людино-години неформальної освіти	H	$15 \times 6 \times k$	людино-години

Джерело: розроблено автором.

Умовні позначення:

R_1 – виручка від одного туру (64 500 грн);

P_1 – операційний прибуток одного туру (13 500 грн);

D_1 – додаткові витрати туристів у громаді за один тур (10 500 грн);

E_1 – сукупний економічний оборот у громаді за один тур (75 000 грн);

15 – середня кількість учасників в одній групі;

2 – кількість повноцінних польових днів;

6 – кількість годин освітнього компоненту на одного учасника.

Таблиця 3.7

Сценарні розрахунки фінансового та соціального ефекту археологічного туру (фортеця Тягинь)

Показник	Мінімальний сценарій (k=2)	Базовий сценарій (k=4)	Оптимістичний сценарій (k=8)
1	2	3	4
Загальна кількість учасників, $N = 15 \times k$	30	60	120
Виручка, $R = 64\,500 \times k$, грн	129 000	258 000	516 000
Операційний прибуток, $P = 13\,500 \times k$, грн	27 000	54 000	108 000
Додаткові витрати туристів у громаді, $D = 10\,500 \times k$, грн	21 000	42 000	84 000
Сукупний економічний оборот, $E = 75\,000 \times k$, грн	150 000	300 000	600 000
Волонтерські людино-дні, $L = 15 \times 2 \times k$	60	120	240

Людино-години неформальної освіти, $H = 15$ $\times 6 \times k$	180	360	720
---	-----	-----	-----

Джерело: розраховано автором.

Розрахункова модель демонструє пряму пропорційну залежність між кількістю турів та масштабом економічного й соціального впливу. Зі збільшенням кількості турів у два рази відповідно подвоюються обсяг виручки, операційного прибутку, економічного обороту в громаді та соціальних індикаторів участі.

Таким чином, проведене оцінювання підтверджує фінансову стійкість і соціальну результативність археологічного туру на базі фортеці Тягинь як у межах окремої реалізації, так і в сезонному вимірі.

За умови формування групи з 15 осіб один тур забезпечує 64 500 грн виручки, 13 500 грн операційного прибутку та 75 000 грн сукупного економічного обороту з урахуванням додаткових витрат туристів у громаді. Точка беззбитковості на рівні восьми учасників формує достатній запас операційної безпеки, що знижує ризик фінансових втрат у разі часткового недозавантаження групи.

Сценарні розрахунки свідчать, що навіть мінімальний формат реалізації (два тури за сезон) генерує 150 000 грн економічного обороту та 60 волонтерських людино-днів, тоді як оптимістичний сценарій (вісім турів) дозволяє досягти 600 000 грн обороту, 240 людино-днів польової допомоги та 720 людино-годин неформальної освіти.

Отримані показники засвідчують, що археологічний тур виконує подвійну функцію — економічного інструмента підтримки громади та механізму формування соціального й освітнього капіталу території, що обґрунтовує доцільність його впровадження як сталого туристично-наукового продукту регіонального рівня.

ВИСНОВКИ

За результатами проведеного дослідження при написанні кваліфікаційної роботи можна дійти наступних висновків.

1. Археологічний туризм визначено як багатовимірну систему, що поєднує наукову діяльність із індустрією гостинності. Його сутність полягає в активній інтеракції відвідувача зі спадщиною через участь у розкопках, волонтерстві та експериментальних реконструкціях, що перетворює статичні об'єкти на динамічні ресурси соціально-економічного розвитку. Ефективність таких проєктів залежить від системного менеджменту, який інтегрує наукову автентичність із якісним сервісом у форматах скансенів, археопарків та тематичних маршрутів.

Україна володіє потужним потенціалом багатошарових культурних ландшафтів, проте успішна інституціоналізація галузі потребує суворого дотримання охоронного законодавства, науково обґрунтованої інтерпретації та розвитку спеціалізованої інфраструктури. Поєднання пам'яткоохоронних пріоритетів із маркетинговими комунікаціями дозволить перетворити такі об'єкти, як фортеця Тягинь, на конкурентоспроможний туристичний продукт, що забезпечить сталий розвиток регіонів і збереження національної ідентичності.

2. Аналіз організації обслуговування на прикладі фортеці Тягинь підтвердив, що створення якісного турпродукту потребує інтеграції науково-охоронних вимог із сучасними сервісними стандартами. Унікальність пам'ятки, де перетинаються спадщини Литовського князівства та Золотої Орди, створює підґрунтя для багатоаспектного екскурсійного наративу. Дослідженням обґрунтовано комбіновану модель проживання: від польових таборів для волонтерів до садиб зеленого туризму для екскурсійних груп, що разом із мобільною інфраструктурою та зонуванням території гарантує комфорт без шкоди культурному шару.

Досвід Південної Середньовічної експедиції (2016–2021 рр.) визначено як еталонну модель «польової школи», що трансформує туриста у співдослідника через участь у розкопках та камеральній обробці знахідок. Успішна інституціоналізація проєкту можлива за умови партнерства науковців, міжнародних донорів і місцевої громади. Впровадження цифрової навігації та сучасних систем безпеки перетворює Тягинь на потужний туристичний центр, що популяризує європейську історію Півдня України та забезпечує сталий розвиток регіону.

3. Проєктування археологічного туру до фортеці Тягинь дозволило сформувати модель продукту, засновану на синергії науки, освіти та волонтерства. Чотириденна програма «польової школи» забезпечує глибоке занурення в історію Великого князівства Литовського через регламентовану участь у розкопках та майстер-класах під наглядом фахівців НАН України. Ключовою умовою реалізації визначено суворе дотримання методичних інструкцій та пам'яткоохоронного законодавства.

Економічні розрахунки підтвердили фінансову життєздатність проєкту: при собівартості 3 400 грн та ціні 4 300 грн тур є доступним і рентабельним. Точка беззбитковості на рівні 8 осіб (при групі у 15) гарантує стійкість бізнес-моделі, а SWOT-аналіз підтверджує, що унікальність пам'ятки нівелює інфраструктурні обмеження польового формату.

Соціально-економічний ефект для громади є високим: навіть базовий сценарій (4 тури) генерує 300 000 грн обороту та сотні людино-годин неформальної освіти. Таким чином, тур дієво диверсифікує місцеву економіку та популяризує історію українського Півдня, залучаючи громадян до відповідального збереження національної спадщини.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Шуплат О. М. Формування поняття «туризм» у сучасній економічній науці. *Ефективна економіка*, 2015. № 12. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2015_12_52 (дата звернення: 09.02.2026)
2. Кифяк В. Ф. Розвиток туризму як один зі сценаріїв покращення соціально-економічного стану Чернівецької області. *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту КНТЕУ*, 2015. № 2(58). С. 67-81
3. Моїсєєва Н. І. Теоретичні засади понятійно-категоріальної складової сутності туризму. *Ефективна економіка*, 2019. № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/efek_2019_2_40 (дата звернення: 09.02.2026)
4. Мирош М., Роїк О. Про поняття археологічного туризму. Сталий розвиток - стан та перспективи : матеріали міжнародного наукового симпозіуму SDEV'2018, (Львів-Славське, Україна, 28 лют.-3 бер. 2018 р.). Львів: Панорама, 2018. С. 318-321
5. Кляп М. П., Шандор Ф. Ф. Сучасні різновиди туризму : навч. посіб. Київ : Знання, 2011. 334 с.
6. Карягін Ю. О., Тимошенко З. І., Демура Т. О., Мунін Г. Б. Маркетинг турпродукту : підручник. Київ : Кондор, 2009. 318 с.
7. Селевко В.Б., Фомін М.В. Археологічний туризм як перспективний напрям розвитку активно - пізнавального туризму в Україні. Туристичний бізнес : Світові тенденції та пріоритети. Матеріали VII міжнародної науковопрактичної конференції з нагоди 10-річчя кафедри туристичного бізнесу (20 листоп. 2015 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 230-234
8. Пазенок В.С., Федорченко В.К. Філософія туризму : навч. посіб. Київ: Кондор, 2004. 268 с.
9. Про охорону археологічної спадщини : Закон України. 18.03.2004 р. № 1626-IV / *Відомості Верховної Ради України*. Верховна Рада України. 2004. № 26.

- ст. 361. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 12.02.2026)
10. Герасименко В. Г. Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія. Одеса : ОНЕУ, 2016. 262 с.
 11. Селевко В.Б., Фомін М.В. Археологічний туризм як перспективний напрям розвитку активно – пізнавального туризму в Україні. Туристичний бізнес : Світові тенденції та пріоритети. Матеріали VII міжнародної науковопрактичної конференції з нагоди 10-річчя кафедри туристичного бізнесу (20 листоп. 2015 р.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2015. С. 230-234
 12. Карягін Ю. О., Тимошенко З. І., Демура Т. О., Мунін Г. Б. Маркетинг турпродукту : підручник. Київ : Кондор, 2009. 318 с.
 13. Мальська М. П., Антонюк Н.В, Ганич Н.М. Міжнародний туризм і сфера послуг : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 661 с.
 14. Пазенок В.С., Федорченко В.К. Філософія туризму : навчальний посібник. Київ: Кондор, 2004. 268 с.
 15. Петраускас А. В. Експериментальна археологія та моделювання. Археологія і давня історія України : зб. наук. пр. Київ : ІА НАН України, 2010. Вип. 1. С. 167–173
 16. Шандор Ф. Сучасні різновиди туризму : підручник. Київ : Знання, 2013. 334 с.
 17. Кифяк В.М. Організація туристичної діяльності в Україні. Навчальний посібник. Чернівці: Книги XXI, 2003. 300 с.
 18. Археологічні пам'ятки України: подорож у глибину тисячоліть. Вебсайт *Funtime*. Електронне видання. URL: <https://funtime.com.ua/art-and-culture/type/archaeological-sites> (дата звернення: 16.02.2026)
 19. Горон Д. Уряд схвалив запровадження Державного реєстру нерухомих пам'яток України. Вебсайт *ms.detector.media*, 2026. URL: <https://ms.detector.media/withoutsection/post/38910/2026-01-29-uryad->

[skhvalyv-zaprovadzhennya-derzhavnogo-reiestru-nerukhomykh-pamyatok-ukrainy/](#) (дата звернення: 16.02.2026)

20. Історія України від діда Свирида. Київ: Видавництво ФОП Сілаєва О. В., 2017. 384 с.
21. Археологічні пам'ятки та їх використання в туристичній діяльності. *Все про туризм: туристична бібліотека. Вебсайт tourlib.net*. Електронне видання. URL: https://tourlib.net/statti_ukr/arheol_tourism.htm (дата звернення: 18.02.2026)
22. Про Тягинь. Вебсайт Фортеця Тягинь, 2026. URL: <https://www.tiahyn.com/pro-tyagyn/> (дата звернення: 18.02.2026)
23. Археологія: від джерел до реконструкцій : зб. наук. пр. / Акимов Д.В. та ін. Київ : ІА НАН України, 2011. 250 с.
24. Корвін-Піотровський О.Г. Інститут Археології. Енциклопедія сучасної України : у 30 т. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2020.
25. 14 корисних порад і лайфхаків для незабутнього кемпінгу. Вебсайт *camping*, 2024. Електронне видання. URL: <https://camping.com.ua/ru/news-reviews/news/14-korisnih-porad-layfhak-v-dlya-nezabutnogo-kemp-ngu.html> (дата звернення: 23.02.2026)
26. Їжа в похід для туристів: що брати з собою з їжі туристу. Вебсайт *shambala*. Електронне видання. URL: https://shambala.com.ua/shcho-vziaty-upokhidzyizhicheklystneobkhidnykh-produktiv/?srsltid=AfmBOoreYA8qLJYhVZ_YPWHW2H1XXIIwatxrID884GarJSA7ruk1jcF (дата звернення: 23.02.2026)
27. Чорна М.В., Смірнова П.В., Бугріменко. Управління витратами : навч. посіб. Харків. 2017. 166 с
28. Про експедицію. Вебсайт Фортеця Тягинь, 2026. Електронне видання. URL: <https://www.tiahyn.com/pro-ekspedytsiyu/> (дата звернення: 24.02.2026)
29. Фортеця ТЯГИНЬ – форпост європейської історії українського півдня. *Facebook*. Електронне видання. URL:

<https://www.facebook.com/groups/2350879951885018> (дата звернення: 27.02.2026)

30. Timothy, D. J., Erdoğan, H. A., & Samuels, J. (2024). Archaeological heritage and tourism: The archaeotourism intersection. *Journal of Heritage Tourism*, 19(1), 103–112
31. Zanier, K., & Senica, T. (2023). Archaeological tourism products: Towards a concept definition. *Academica Turistica – Tourism & Innovation Journal*, 16(2), 141–156
32. Paardekooper, R. (2020). The use and relevance of archaeological open-air museums. *EXARC Journal*, 2020/1. <https://exarc.net/ark:/88735/10482>
33. Interreg Danube Transnational Programme, ArcheoDanube project partners. (2021, December). *The ARCHEODANUBE strategy for successful archaeological tourism – Lessons learned from European good practices: Deliverable D.T2.1.1 good practices catalogue (attachments 1 and 2)*. <https://www.interreg-danube.eu/approved-projects/archeodanube>
34. Visit Europe. (n.d.). *Cultural routes of Europe*. <https://visiteurope.com/en/guides/cultural-routes-of-europe/>
35. Möller, K. (2018). Archaeologist for a week: Voluntourism in archaeology. In A. Pedersen & D. Scott (Eds.), *Feasible management of archaeological heritage sites open to tourism* (pp. 161–175). Springer International Publishing
36. Projects Abroad US. (n.d.). *Archaeology volunteer work for groups in Peru*. <https://www.projects-abroad.org/projects/archaeology-volunteering-for-groups-peru/>
37. UNESCO. (n.d.). *World heritage volunteers initiative*. <https://whc.unesco.org/en/whvolunteers/>

ДОДАТКИ

Додаток А

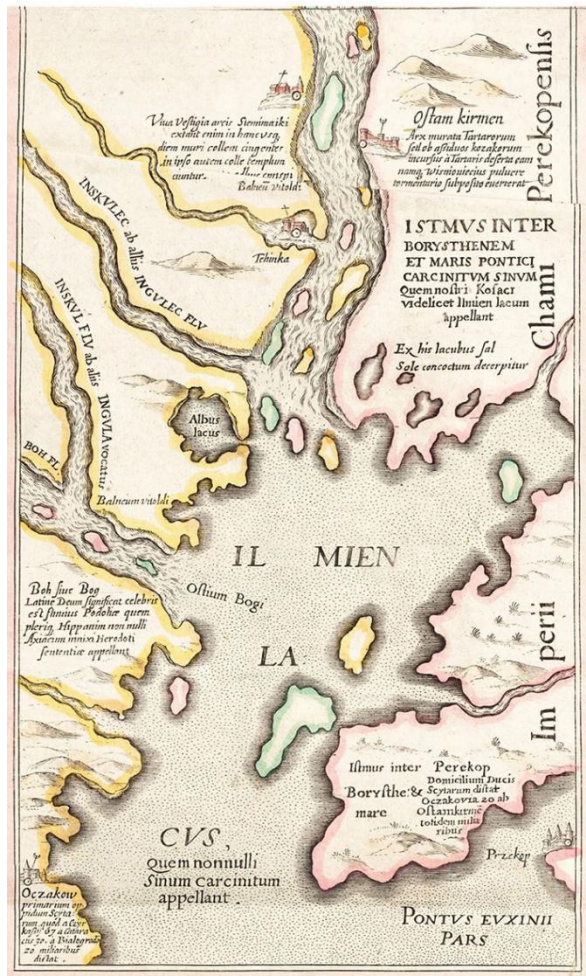
Фортеця трикутного типу Тягинь, площею 0,73 га. Площа городища 18 га. За даними досліджень 2018 р.

**Тягинь в ландшафті Національного природного парку
«Нижньодніпровський»**

Фортеця Тягинь на мапі Радзивіла «Детальний опис Великого князівства Литовського та сусідніх країн» (1613 р.)

Археологічна експедиція у фортеці Тягинь

Практика сервісного обслуговування учасників Південної Середньовічної експедиції у фортеці Тягинь

<i>Елемент сервісного обслуговування</i>	<i>Зміст послуги / форми роботи</i>	<i>Відповідальні суб'єкти</i>	<i>Особливості реалізації в експедиції фортеці Тягинь</i>	<i>Потенціал інтеграції в археологічний турпродукт</i>
1	2	3	4	5
Організація проживання в польовому таборі	Розміщення в наметовому таборі, облаштування місць для сну, зберігання особистих речей	Південна Середньовічна експедиція, волонтери, місцева громада	Польовий табір на території поблизу городища, використання наметів, базового туристичного спорядження, участь волонтерів у облаштуванні табору	Формування «табірного» формату археологічного туру із зануренням у польові умови
Харчування учасників	Організація триразового харчування, забезпечення питною водою	Команда табору, шеф-кухар волонтерського табору, благодійні донори	Функціонування імпровізованої кухні, відповідальна особа (комендант, шеф-кухар), залучення локальних продуктів і спонсорської допомоги	Розроблення пакету «польова кухня археолога», дегустація локальних страв
Транспортне забезпечення	Доставка учасників до місця проведення експедиції, підвезення спорядження, продуктів	Партнери проекту, місцеві перевізники, громада	Поєднання власного транспорту учасників, допомоги місцевого бізнесу та органів місцевого самоврядування, гнучке планування логістики	Включення до туру узгоджених трансферів з обласних центрів і ключових транспортних вузлів
Побутова інфраструктура	Санітарні зони, душ, місця для гігієнічних процедур, зони відпочинку	Організатори експедиції, благодійні фонди, громада	Поступове дооснащення табору санітарними модулями, облаштування тимчасових душових, зон відпочинку за підтримки донорів та місцевих партнерів	Можливість стандартизації польового табору відповідно до вимог туристичних груп
Освітньо-науковий супровід	Лекції археологів, екскурсії по розкопках, пояснення	Наукові співробітники ІА	Щоденний інструктаж, тематичні лекції про історію Великого князівства	Формування освітніх модулів археологічного табору для школярів,

Продовження додатку Д

Елемент сервісного обслуговування	Зміст послуги / форми роботи	Відповідальні суб'єкти	Особливості реалізації в експедиції фортеці Тягинь	Потенціал інтеграції в археологічний турпродукт
1	2	3	4	5
	результатів досліджень, вечірні дискусії	НАН України, запрошені експерти	Литовського, Тягинь як прикордонний форпост, інтерпретація знахідок	студентів, міжнародних груп
Залучення молоді та волонтерів	Участь гуртківців, студентів, волонтерів у роботах, навчання базовим навичкам польової археології	КЗ «Центр туризму» ЗОР, університети, ГО-партнери	Систематичне залучення гуртка «Історичне краєзнавство», студентів різних ЗВО, формування волонтерської спільноти, неформальна освіта	Створення волонтерських археотурів, шкільних і студентських змін з сертифікацією участі
Культурно-мистецька програма	Художні пленери, творчі зустрічі, фотодокументація, створення візуальної айдентики	Художники, фотографи, дизайнери, ГО «Тотем», партнери	Проведення благодійного пленеру, розробка логотипу експедиції, фіксація процесу на фото й відео, виставкові ініціативи	Інтеграція мистецьких заходів у програму туру, організація міні-виставок, продаж тематичних сувенірів
Інформаційно-комунікаційний супровід	Ведення сайту й соцмереж, медіапідтримка, комунікація з партнерами та донорами	ІРЦ «Правовий простір», ГО-партнери, медіа-волонтери	Створення окремого веб-ресурсу про фортецю Тягинь, регулярні публікації про хід експедицій, формування позитивного бренду локації	Використання напрацьованих каналів комунікації для промоції археологічних турів
Взаємодія з місцевою громадою та бізнесом	Залучення фермерів, підприємців, органів місцевого самоврядування до підтримки табору	Тягинська ТГ, місцеві фермери, підприємці, благодійні фонди	Надання продуктів, доступу до ресурсів, сприяння у вирішенні побутових питань, спільні події, формування відчуття співволодіння спадщиною	Розвиток партнерських пакетів «археотур + локальний бізнес», розширення спектра послуг на рівні громади
Фандрейзинг та міжнародна підтримка	Залучення фінансування від донорів, дипломатичних структур, міжнародних програм	USAID, Pact, МЗС Литовської Республіки, благодійні фонди	Отримання грантової підтримки, участь європейських політиків і дипломатів, залучення литовських інституцій, прозора система подяк і звітності	Позиціонування археотуру як елементу міжнародних програм культурної дипломатії та міжкультурного діалогу

**Погодинна програма археологічного туру з елементами волонтерської
участі (фортеця Тягинь, 4 дні)**

День	Час	Захід	Зміст діяльності	Відповідальні
1	2	3	4	5
1	08:00–12:00	Прибуття та трансфер	Збір учасників, перевірка документів, трансфер до Тягинської громади, вступний брифінг	Координатор туру
1	12:00–13:00	Розміщення	Облаштування у наметовому таборі, ознайомлення з інфраструктурою	Комендант табору
1	13:00–14:00	Обід	Організоване харчування	Табірна кухня
1	14:00–15:00	Інструктаж	Правила безпеки, вимоги охорони пам'ятки, алгоритм дій у разі знахідок	Науковий керівник
1	15:00–16:30	Лекція	Історія фортеці Тягинь, археологічні дослідження	Науковий співробітник
1	16:30–18:00	Екскурсія	Огляд городища, стін, башт, ділянок розкопів	Екскурсовод, археолог
1	18:00–19:00	Вечеря	Харчування	Табірна кухня
1	19:00–20:30	Дискусія	Обговорення результатів експедицій, міжнародні контакти	Керівник програми
2	07:30–08:30	Підйом, сніданок	Підготовка до польових робіт	Комендант табору
2	08:30–09:00	Інструктаж	Розподіл учасників по секторах	Керівник сектору
2	09:00–12:30	Польові роботи	Просіювання ґрунту, очищення поверхні, допоміжні операції	Археологи
2	12:30–13:30	Обід	Харчування	Табірна кухня
2	13:30–15:00	Методичний блок	Демонстрація стратиграфії, креслення профілів	Науковий співробітник
2	15:00–16:30	Робота з матеріалами	Ознайомлення з керамікою, монетами, інвентарем	Фахівець з фондів
2	17:30–18:30	Семінар	Археологія прикордоння та міжнародні контакти	Запрошений експерт
2	19:30–21:00	Презентація	Фотоархів експедиції, методи фіксації	Координатор досліджень
3	07:30–08:30	Сніданок	Підготовка до робіт	Комендант
3	09:00–11:30	Волонтерська допомога	Сортування матеріалу, маркування, підтримка секторів	Керівник розкопу
3	11:30–12:30	Майстер-клас	Археологічний малюнок або польова фотографія	Спеціаліст
3	13:30–15:00	Тематична екскурсія	Оборонна архітектура XIV–XV ст.	Археолог

Продовження додатку Е

День	Час	Захід	Зміст діяльності	Відповідальні
1	2	3	4	5
3	15:00– 16:30	Зустріч з громадою	Обговорення ролі пам'ятки у розвитку території	Представник ТГ
3	19:00– 20:30	Рефлексія	Підбиття підсумків польового блоку	Керівник програми
4	08:00– 09:00	Сніданок	Підготовка до завершення туру	Комендант
4	09:00– 10:30	Узагальнююча лекція	Міжнародні зв'язки Тягині	Науковий керівник
4	10:30– 11:30	Підсумки	Обговорення результатів, анкетування	Координатор
4	11:30– 12:30	Згорання табору	Демонтаж, прибирання території	Усі учасники
4	13:30– 17:00	Трансфер	Повернення до обласного центру	Організатор туру